

TATAR ÂLİM KURBANALI HACI HALİDOĞLU'NUN ORTA VE GÜNEYDOĞU AVRUPA SEYAHATI

Yrd. Doç. Dr. Fatih ÜNAL*

ABSTRACT

TATAR INTELLECTUAL KURBANALI HALIDOGLU'S MIDDLE AND SOUTH-EAST EUROPE JORNUEY

An East Turkestani intellectual Kurbanali Halidoglu's observations and assessments of his pilgrimage between 1897 and 1898 are the main subject of this article. Kurbanali wrote down his own interests and observations between classical themes of voyagers through his journey comprising Russia, Poland, Austria, Serbia, Hungaria and Bulgaria

Key Words: Kurbanali Halidoglu, Warsaw, Vienna, Budapest, Belgrade, Sofia.

Giriş

Seyahatnameler seyyahların gezdikleri, gördükleri farklı ülkeler, milletler ve kültürlere dair daha çok kendi intibalarını yansıtır. İçlerinde birçok ön yargı, kurgu ve bazen de abartıyı barındırır. Bu bakımdan araştırmacılar tarafından kullanılırken bu hususlar dikkate alınır. Bununla birlikte seyyahların, gördükleri yerlerin coğrafi yapıları, tarihi, kültürü, hayat tarzı ile ilgili verdiği bilgilerin değeri bilhassa asli kaynakların bulunmadığı hallerde göz ardı edilemez. 19. asırda batıdaki sanayi ve endüstri alanındaki gelişmeler, batılı gözlemcileri, özellikle siyasi, dini ve ekonomik maksatlı olarak doğuyu araştırmaya ittiği gibi, sanayi ve endüstrinin yeni bir batı medeniyeti yarattığı Avrupa'yı tanımak da doğulu aydınları cezbe etmiştir. Rusya Müslümanları ve Türkistanlı aydınların da bu medeniyeti tanıma konusunda hassasiyetleri olduğu görülmektedir.

* Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Kurbanali'nin bu seyahati doğrudan doğruya Avrupa'ya yapılan bir seyahat değildir. Hac ibadetini yerine getirmek maksadıyla çıkılan yolda güzergâhın değiştirilmesi sonucu Orta ve Güneydoğu Avrupa üzerinden yapılan bir seyahattir. Doğu Türkistan hudutlarından başlayarak Avrupa'ya, oradan Osmanlı toprakları üzerinden Mekke ve Medine'ye kadar uzanan geniş bir coğrafyada gerçekleştirilen ve yaklaşık 20 ay¹ süren bu seyahat sade bir hac ziyaretinden öte Türkistan'lı bir din adamı ve doğubilimcinin gözlemlerini yansıttığı için ayrı bir öneme sahiptir. Kurbanali, seyahati esnasında tuttuğu notları ülkesine döndükten sonra kaleme alarak eserini meydana getirmiştir. Seyahatnamesi *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*² adlı eserinin içerisinde (s. 548-637) yayınlanmış olup, toplam 89 sayfadır. Eser Arap harflidir ve dili adeta 19. asır Türk dünyasının hemen her lehçesini ve dil hususiyetlerini buluşturan Çağatayca-Osmanlıca karışımı bir özelliğe sahiptir.

Çalışmamızda seyyahın sadece Polonya, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan topraklarını içine alan ve seyahatnamede yaklaşık 20 sayfa yer tutan bölümünü ele aldık. Seyahatin İstanbul'a kadar olan kısmı trenle yapılmıştır. Moskova'dan itibaren İstanbul'a ulaşana kadar yapılan tren yolculuğu toplam 108 saat, yani 4,5 gün sürmüş olup, toplam mesafe 3500 verst^{*}in üzerindedir. Konaklama ve mola süreleriyle birlikte Moskova'dan İstanbul'a yaklaşık 40 günde ulaşılmıştır.

Kurbanali ve yol arkadaşları Macaristan ve Bulgaristan hudutlarında uzun süre kalmadıkları ve sefer halinde oldukları için, buralar hakkında seyahatnamede daha az bilgi verilmiştir.

Seyahatine başladığı andan itibaren verdiği tüm bilgileri hem hicrî hem de milâdi takvimle³, çoğu zaman saatini de vererek tarihlendirmiştir. Bir yerden başka bir yere yaptığı yolculuğun ne kadar veya kaç gün sürdüğünü kaydetmiştir. Seyahati esnasında karşılaştığı kişiler, konakladığı mekânlar, pazar yerleri, gördüğü şehir ve kasabalar hakkında bilgiler vermiştir. Geçtiği

¹ 15 Şubat 1897'de Doğu Türkistan'ın Çuguçak/Çuçek beldesinden yola çıkan seyyah 27 Eylül 1898'de memleketine dönmüştür. Hac ziyareti sonrası dönüşü yine İstanbul üzerinden olmuştur. Yaklaşık bir ay İstanbul'da kaldıktan sonra bu defa vapurla Kefe'ye, oradan itibaren trenle Omsk, Semipalatinsk ve Ayagöz üzerinden memleketine ulaşmıştır.

² Kurbanali Hacı Halidoğlu, *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*, Örnek Matbaası, Kazan 1910.

* 1 verst 1.06 km'ye eşit uzunluk birimi.

³ Rus takvimi (Ortodoksların takvimi) şimdiki takvime göre 13 gün geriden geliyordu. Çalışmamızda bu tarihin yanı sıra günümüzdeki takvime tekabül eden tarihlerini de verdik.

ülkelerin tarihlerinden kısa kısa söz etmiştir. Şehirlerin, nehir ve dağların isimlerini açıklamaya çalışmıştır. Gördüğü yerlerin nüfusu, halkın temel geçim kaynakları, dilleri ve ırki hususiyetleri, yerli halkın ve Müslüman azınlıkların dini ve sosyal vaziyetleri, ibadethaneleri, tanıştığı önemli şahsiyetler hakkında bilgi vermiştir. Saraylar, tarihi abideler, resim galerileri, cadde ve sokaklar, park ve bahçeler, ilk defa gördüğü teknik alet ve edevat zikredilmiştir. Karşılaştığı ilginç hadiselerden de bahsederek, kendi toplum ve değer yargıları ile mukayeseler yapmıştır. Kurbanali ve eserleri Türkiye’de çok fazla bilinmediği için çalışmanın bütünlüğü bakımından önce seyyahın hayatı ve ilmî çalışmaları hakkında bilgi vermek yerinde olur kanaatindeyiz.

Kurbanali'nin Kısa Biyografisi: Eğitimi ve İlmî Faaliyetleri

Kurbanali Halidoğlu, Kasım 1846’da Kazakistan’ın Semipalatinsk (Semey) oblastına bağlı Ayagöz şehrinde dünyaya gelmiştir. Babası Halit Tatar tüccarlarından olup, aslen Kazan’ın Urnaşbaşı köyündendir. Annesi Bibi Afife yine aynı köyündendir⁴. Halidî’nin dedeleri arasında *Türkmen Baba* adlı büyük bir zatın olduğu bilinmekle birlikte hakkında fazla malumat bulunmamaktadır. Baba Halit genç yaşlarından itibaren Kazak steplerinde ticarete başlamış, daha sonra da Kurbanali’nin doğduğu, o zamanlar bir okrug olan Ayagöz şehrine yerleşmiştir. Yaklaşık 30 yıl Ayagöz’de yaşayan aile, önce sınır karakolu olan Bakta (Bahtı)’ya, ardından da Çin’in Sincan/Singiang eyaleti, Tarbagatay okrug merkezi olan Çuguçak (Çuçek/Şaveşek)’a göç etmiştir. Babası Hacı Halit 1879’da yaptığı hac seferinden döndükten sonra hicri 1303 Ramazan (Haziran-Temmuz 1886) ayında vefat ettiğiinde yaşı 100’ün üzerindedir⁵.

İlk eğitimine Ayagöz medresesinde başlayan Kurbanali, daha sonra eğitimine Semipalatinsk (Semey) medreselerinde devam etmiştir. Buralarda hem dini hem de modern ilimler tahsil eden Kurbanali Arap, Fars dillerini

⁴ Dj.H. Karmışeva, “Kazahstanskiy İstörık Krayeved i Etnograf Kurbangali Halidi”, *Sovetskaya Etnografiya*, No 1’den ayrı basım, Ocak-Şubat 1971, s. 100-101.

⁵ Kurbanali Hacı Halidoğlu, *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*, Örnek Matbaası, Kazan 1910, s. 17-18. Babası Halit hicri 1296’da hacca giderken Türkistanlı hacılar için adet olduğu üzere İstanbul’a uğramış ve dönemin Osmanlı padişahı Sultan Abdülhamid’i görmüştür. Zira Türkistanlılarca İstanbul’a uğramadan ve dünya Müslümanlarının halifesini görmeden yapılan hacın eksik olduğu düşünülürdü. Kurbanali *Tevârih-i Hamse-i Şarkî* adlı eserinde (s. 17-18) babasının ziyaretinden bahsederek “*usûl-ü din ve dünyamızın sûtûn-u fûrûğu millet ve bünyânımızın mütevenni şevketli efendimiz Sultan Abdülhamid Han hazretlerinin ebher yüzünü görüp haklarına dua kılmıştır*” der.

öğrenmiştir. Ana dili Tatar Türkçesi'nin yanı sıra, hemen bütün Türk lehçelerine vakıf olan Kurbanali, Kazak ve Uygur lehçelerini mükemmel derecede, Rus dilini ise sadece konuşma dili seviyesinde biliyordu. Ailesiyle birlikte Türk dünyasının çeşitli yörelerinde ikamet etmeleri, Kazak, Uygur ve daha başka Türk halkları ile iç içe yaşamaları, onların dilini, kültürünü, tarihini, folklorunu yakından tanınmasında büyük rol oynadı.

Kurbanali 1874'de Çuguçak şehrinde bir camide başladığı imamlık vazifesini hayatının sonuna kadar devam ettirmiştir. 1881 yılından itibaren şehrin ve civarındaki kırsal Müslüman kesimlerin kadısı olarak da hizmet vermiştir⁶.

Bu hizmetlerinin yanı sıra Kurbanali hem tarihçi hem de bir etnografıdır. Tarih ve etnografya sahasında araştırmaları için materyal toplamak üzere Türkistan coğrafyasında özel seyahatler düzenlemiştir. Eserlerinde yazılı materyallerin bulunmadığı hallerde sözlü tarihi materyallere ve şecerelere büyük önem vermiştir. Kazakistan, Orta Asya ve Doğu Türkistan tarih, kültür ve etnografyasına dair araştırmalar yapmıştır. İki eseri mevcuttur. Bunlardan ilki *Turfan Seyahati* de diyebileceğimiz *Tarih-i Cerîde-i Cedîde*⁷, diğeri *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*'dir. Toplam 71 sayfa olan *Tarih-i Cerîde-i Cedîde* adlı eserinde müellif, 1885'de ikamet ettiği Çuguçak'tan başlayarak Doğu Türkistan'ın derinliklerine, Turfan şehrine kadar yaptığı ilmî seyahat esnasında temin ettiği not ve materyalleri kullanmıştır. Bu eserde Çin'in doğusunda bulunan bazı şehirleri, buralardaki evliya mezarlarını, menkıbeleri ve Ashâb-ı Kehf kıssası ve Çin'de yaşayan Dunganlar hakkında tafsilatlı bilgi verir. Kurbanali'nin bir tarihçi ve etnograf olarak ilim âleminde tanınması ise hiç şüphesiz yaklaşık 800 sayfayı bulan hacimli eseri *Tevârih-i Hamse-i Şarkî* adlı eseridir. Bu eseri *Altın Beşik Evladı* tabir ettiği Fergana hanlarının tarihini, Altışehir (Doğu Türkistan) hanları, Kazak hanları, Kalmaklar, Moğol-Tatar tarihi, Japon ve Çin tarihlerini içine alan geniş bir coğrafyanın tarih ve kültür hazinesidir. Bilhassa Kazakistan ve Doğu Türkistan Türklerinin tarih, coğrafya, kültür ve folkloru için tükenmez bir bilgi kaynağıdır. Şehirlerin tarihi, mahalli terimler, kavim-boy adları, yer adları, bölge kavimlerinin inanç, gelenek ve görenekleri bizzat içlerinden biri tarafından detaylı bir şekilde analiz edilmiştir.

⁶ Karmışeva, *a.g.m.*, s. 102.

⁷ Kurbanali Hacı Halidoğlu, *Kitâb-ı Tarih-i Cerîde-i Cedîde*, Kazan Üniversitesi Tabhanesi, Kazan 1889.

Kurbanali Rusya Müslümanlarının ilmi ve kültürel merkezlerinden uzakta yaşamış olmasına rağmen dönemin bilimsel ve kültürel hayatına uzak değildir. Kısa sürelerle Kazan, Ufa, Orenburg, Ombı şehirlerinde bulunmuş, dönemin aydınları ve ilim adamlarıyla tanışmıştır⁸. 19. asrın sonları ve 20. asrın başlarında Rusya'da Türk dilinde çıkan gazete ve mecmualarda yazılar yazdığı gibi, mevcut neşriyatı da takip etmiştir. 1908 ve 1917 yılları arasında Orenburg'da Tatar Türkçesi'nde çıkan *Şûra* mecmuasını sürekli takip eder, derginin redaktörü meşhur tarihçi Rızaeddin Fahreddin ile yazışır. İstanbul'dan tarihi eserler ve süreli yayınlar getirtirdi. Dönemin meşhur Türkologları N.F. Katanov'la görüşüyor*, V.V. Radlof ve A. Vambery'nin çalışmalarını ciddi bir surette takip ediyordu. Bu ilim adamlarının Türkoloji sahasında verdikleri malumatlar üzerine kendi değerlendirmelerini yapıyor zaman zaman ciddi tenkitlerde bulunuyordu. "*Avrupa müverrihlerinin bu taraf ahbârında itimadımız yoktur. Yani bu cânib ahvalini yazan kitaplarına itibar etmiyoruz. Lâkin Avrupa tarihlerine vahy-i âsmâni gibi iman edenler de vardır*" diyen Kurbanali, bölgeye gelen Avrupalı âlimlerin, seyyahların, kısa süreli kalmaları, alelâde kişilerden bilgi toplamaları, yabancı olmaları dolayısıyla görüştükları kişilerin kendilerini doğru bilgilendirmekten imtina etmeleri gibi sebeplerle eserlerinde doğru tespitler yapamadıklarını dile getirir⁹. Kurbanali 1913 yılında Çuguçak'da hayata veda etmiştir¹⁰.

Seyahati, İzlenimleri ve Değerlendirilmesi

Ana hatlarıyla Kurbanali'nin seyahati kendi ifadesiyle "*hac yolunda körmüş ahvâlât ve işidilmiş ahbârât ve idilmiş ziyârâtlar*"dan oluşmaktadır. Kurbanali ve yol arkadaşları Hacı Ramazan Efendi ve Hacı İlham Taşkendi'nin 15 Şubat 1897 (29 Ocak 1897) tarihinde Çuguçak'dan başladıkları seyahatin ilk durağı medrese talebeliği yıllarının bir kısmını geçirdiği Semipalatinsk (Semey)'dir. Burada bayram namazını kıldıktan sonra çok fazla kalmadan yola devam ederek, önce Omsk'a, oradan da trenle 6 günlük bir yolculuktan sonra

⁸ *Kazak Sovet Ensiklopediyası*, XI, Kazak SSR Gılım Akademiyası, Almatı 1977, s. 563.

* Katanov'a bizzat hediye ettiği ve üzerinde el yazısı olan *Tarih-i Ceride-i Cedide* adlı eser İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde olup 4328 numara ile kayıtlıdır. Kurbanali İstanbul'a geldiğinde beraberinde getirdiği bu eserinden bir tane de kendisiyle tanıştığı ve zaman zaman sohbet ettiği İkdâm gazetesini sahibi Cevdet Efendi'ye hediye etmiştir. Bkz, *Tevârihi Hamse-i Şarki*, s.575-576.

⁹ Kurbanali Hacı Halidoğlu, *Tevârihi Hamse-i Şarkî*, Kazan 1910, s. 675, 680-681.

¹⁰ *Kazak Sovet Ensiklopediyası*, XI, Kazak SSR Gılım Akademiyası, Almatı 1977, s. 563.

Moskova'ya ulaşırlar. Moskova'da bir hafta kaldıktan sonra, yine trene binerek 14 saatte Simolinsk'e gelirler.

Moskova'dan kendileriyle birlikte gelen ve Smolinsk'de lokanta çalıştıran Kasım'lı Hayrullah Ubeydullohoğlu adında bir zatın verdiği mükemmel bir ziyafetin ardından yaklaşık bir ay kaldıkları Varşova istikametine hareket ederler. Simolinsk'den Varşova'ya 26 saatte gelinmiştir. Moskova ile Varşova arası 40 saatlik yoldur. Varşova'ya geldikten sonra Kirkovski Perit caddesinde bulunan Saksonski Otel'e yerleşirler

Kurbanali'nin seyahatinin ele aldığımız kısmında en fazla Polonya hakkında bilgi verilmektedir. Zira burada konakladıkları esnada yol arkadaşlarından Hacı İlham Taşkendi'nin hastalanması yaklaşık bir ay burada kalmalarına yol açmıştır. Bu vesileyle Kurbanali başkent Varşova'nın tarihi, yer adları, halkı, burada yaşayan Müslüman azınlık, şehrin tarihinde önemli rol oynayan kişiler, saraylar hakkında geniş bilgi verir. *“Şehrin ismi eski devirlerde Varşovdya ya da Masovdya'dır. Varşova hükümeti eskiden büyük ve tarihi bir devlet olup, ahalisine Polonya, Palak veya Polşe de denir. İslam tarih ve coğrafyalarında ülkenin adı Lehistan, ahalisi ise Leh tabir edilir. Palak lisanı Rus dilinden farklıdır. Erkeklerine efendi, şehzade, töre sözü yerine pan, hatunlarına ise panne derler. Lehistan 1800'lü yıllarda Rusya, Prusya ve Avusturya devletleri arasında paylaşılmış ve bu paylaşımında en büyük payı Rusya almıştır. Ancak Leh halkı istiklâlini yeniden kazanabilmek için Rusya'yla amansız harplere girişmiş ise de 1863'de meydana gelen son istiklâl hareketinde Rusya'nın hezimetine uğrayarak bu davalarını kaybetmişlerdir”¹¹.*

Kurbanali'nin verdiği bilgiye göre o yıllarda Varşova'nın nüfusu 756.436'dır. Bunun 262.821'i Yahudi, 100 bini Protestan, kalanı ise Katoliktir. Rusya hakimiyetinde yaşayan Palakların toplam nüfusunun ise 5 milyonun üzerinde olduğu tahmin edilmektedir. Varşova'da bu tarihlerde sayıları az olmakla birlikte Müslüman bir cemaat bulunmaktadır. İmamları Seyfeddin

¹¹ Lehistan (Polonya-Litvanya) 1772, 1793 ve 1795 yıllarında Rusya, Avusturya ve Prusya devletleri tarafından parçalanmış ise de, paylaşılması ve sınırlarının tayini 1815 Viyana Kongresi ile kesinleşmiştir. Lehistan'ın büyük bir kısmı Lehistan Krallığı adıyla Rusya'ya bırakılmış, Çar Aleksandr aynı zamanda Leh kralı ilan edilmiştir. Cebir ve şiddet politikası 1830'lu yıllarda Lehistan'da istiklal hareketlerini körüklemiştir. 1831 ayaklanmasının bastırılmasından sonra esas büyük ayaklanma 1863'de meydana gelmiş ve General Muravyev tarafından şiddetle bastırılarak Rus hakimiyeti tam manasıyla teşekkül etmiştir. Bkz, Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, TTK, Ankara 1987, s. 329, 345-346.

Hüsneddinoğlu Sunayov 1855'de Muhafız Alayı'nda askeri hizmetini tamamladıktan sonra imamlık derecesini almış olan ilginç bir zattir. Varşova'da eskiden beri yerleşik Müslüman nüfus olmasa da ticaret ve başka işler için kısa süreli yerleşen yaklaşık 200 kişilik ve hatta zaman zaman 300 kişiye ulaşan bir cemaat yaşamaktadır¹². Bunlar şehirde kiraladıkları bir evde Cuma namazını eda etmektedirler. Bu ev aynı zamanda İmamın yaşadığı evdir. Cuma namazı dışındaki vakit namazlarını her biri kendi evinde kılar. Cuma'ya gelen cemaat imkânları nispetinde imama maddi destek olur.

Seyyah, Varşova caddelerinde dolaşırken karşılaştığı heykel ve abideler hakkında bilgi verir. *"Bunlardan birisi Varşova'yı en son zapt eden Graf Paskeyeviç¹³'dir. Caddenin orta yerinde, koltuğa oturmuş halde heykeli yapılmıştır. Bir diğeri caddenin başında, elinde yerküre olduğu halde bir kürsüye oturmuş vaziyette heykeli dikilmiş olan ve İslam coğrafyalarında Nikolay Kopernik¹⁴ olarak tanınan Nikolay Kifrik'tir"*. Kurbanali, Kopernik'in iddiaları ve âkıbeti hakkında bilgi verdikten sonra, İslam dünyasının bu iddialar hususunda görüşüne yer vermiştir. *"Bu şahıs dünyanın yuvarlak olduğuna inanmış ve yine dünyanın hareket ettiğini tespit etmiştir. Dünyanın hareket ettiğine dair bu tespitleri üzerine din adamları ittifak halinde Kopernik'in küfrüne fetva verip, bu iddiasından dönmediği takdirde katline cevaz vermişler. Kopernik korktuğu için kiliseye gidip tövbe etmiştir. Kopernik her ne kadar tövbe ettiyse de bu iddialarını muhtevi bir eser bırakmıştır. Bu eser Kopernik'in ölümünden sonra basılmıştır"*. Kurbanali, dünyanın hareketi hususunda Hristiyan halkının hali hazırda Kopernik'in yolundan gittiğini ifade eder. *"Kopernik'in küfrüne fetva veren rahipler Kitab-ı Yuşa'nın 10. babında kıf ya sems¹⁵ kelâmından dolayı güneşin seyrine ve dünyanın sükûnuna istidlâl edip,*

¹² 1897 yılında yapılan sayım sonuçlarına göre Polonya ve Litvanya sınırları içerisinde toplam 23 bin Müslüman nüfus yaşamaktaydı. Bkz. <http://groups.yahoo.com/group/tatar> 07.03.2008. Bu sonuç ve Kurbanali'nin verdiği rakamlar Müslüman nüfusun esas olarak kırsal kesimlerde ve daha çok küçük köy ve kasabalarda yaşamakta olduğunu göstermektedir.

¹³ Paskeyeviç, 1830'lu yılların sonunda Leh milliyetçilerinin Varşova'da başlattığı istiklal hareketini ateş ve kanla bastıran Rus mareşalidir.

¹⁴ Mikolaj Kopernik ya da Nicolaus Copernicus adıyla tanınan Polonyalı astronomi alimi Kopernik Ortaçağ inanç ve düşünce sistemini çökerten, dünyanın ve diğer gezegenlerin güneş etrafında döndükleri kuralını ortaya koydu. Dünyanın yuvarlak ve hareket eden bir cisim olduğu, güneş, ay ve gezegenlerin işlevini ortaya koyduğu eseri *De Revolutionibus Orbium Caelestium* (Göksel Kürelerin Dönüşleri Üzerine) adıyla 1540'da basıldı.

¹⁵ Dönemin Hristiyanlık inancına göre Hz. İsa güneşe sabit durması için emir vermişti ve güneş de sabit durmaktaydı. Dünya düz bir tepsi gibiydi ve aksini savunanlar cehennemlikti.

arzun hareketiyle kâil olmak münkir-i nâsıdır demişler. Binâberîn Kopernik'i tövbe etmeye çalışmışlar” der. Kopernik'in bu iddialarına karşı din adamlarının tutumuna mensubu bulunduğu İslam âleminden misal veren Kurbanali, “Bu vâkıa Buhara-i Şerif'de Abdünnâsır Kursâvî'yi Eşâri mezhebinden dönmeye tövbe ettirdikleri gibi bir hal olmuştur” der¹⁶. Yine dünyanın yuvarlak olduğu ve hareketi hususunda batı âlemiyle İslam âlemi arasında bir karşılaştırma yapar ve kendi değerlendirmelerine yer verir. “Bizim ehl-i İslam müfessirlerinin çoğu arzun yuvarlak olduğuna kâil iseler de, hareketine kâil olmayıp, mâmâfih arzun hareketine inananlar ve bundan bahsedenler mevcuttur. Bu hususta İmam Fahr Hazretleri (Fahr-i Razi/Fahrüddin-i Razi 1149-1209) Tefsîr-i Kebîr'inde arzun hareketinden söz etmiştir. Bu durumda Avrupalıların arzun hareketini ispat iddiası yani bu hakikati biz keşfettik demeleri yerinde değildir. Arzun hareketini İslam eserlerinden öğrenmişlerdir. Çünkü Tefsîr-i Kebîr Kopernik'den asırlar önce yazılmıştır. Fıkıh kitaplarının izahına bakıldığında arzun şarka hareketi zâhir olur ki, seyri-s seyyâra ile'l meşrik demiş, arzun meşrike seyri isrâ olduğu için güneş ve ay bize garba seyrederek görünür”.

Kopernik'le ilgili bu bilgileri veren seyyah, yeniden Varşova caddelerindeki gözlemlerine döner. İsmi vermediği, ancak Varşova'nın en büyük caddesi olarak zikrettiği bir caddenin başında Lehlerin en son kralı Knez (kral/şehzade) Agustufanski'nin heykeline dikkat çeker ve kral hakkında bilgi verir. “Heykel demir dökümden yapılmış olup, elinde kılıç olan Agustufanski'nin büstü gayet büyük bir kaide üzerine yerleştirilmiştir. Bu kral Rusya ile çok çetin mücadeleler vermişse de başarılı olamamıştır. Varşova krallığı bu kral zamanında ortadan kaldırılmıştır”. Bununla birlikte Kurbanali hali hazırdaki Varşova valisinin kral unvanını taşımakta olduğunu belirtir ve hakkında bilgi verir. İmirtinski adını taşıyan vali 50 yaşlarında, uzun boylu, iri cüsseli, sarışın tenli bir zattır. Kendisine enteresan gelmiş olacak ki, Kurbanali bu valinin zaman zaman pazar yerlerini dolaştığını da zikreder.

Şehirlerin mimari özelliklerinden bahseden seyyahların zikretmeden geçmediği hususlar arasında köprüler yer alır. Kurbanali Visla nehri üzerinde bulunan köprü hakkında bilgi verir. “Bu köprüünün boyu 672 hatve (adım), arzi

¹⁶ Kazan ulemasından aydınlanma hareketinin öncülerinden Abdünnâsır Kursavi, 1808'de Buhara'ya geldiğinde, basit bir şeri mesele hakkında bazı hür fikirler ileri sürdüğünden kâfirlikle suçlanarak Emir Haydar tarafından ölüme mahkum edilmiş, ancak Buhara'daki Türkmen şeyhi Niyaz Kulı'nın himayesiyle ölümden kurtulmuştur. Bkz., Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 219.

25 hatvedir. Ortasından arabalar, iki taraftan ise yayalar yürür. Köprünün iki tarafında demir dökümden inşa edilmiş su kanalları mevcuttur. Aşağı tarafta yine iki katlı bir köprü bulunmaktadır. Köprünün üstünden tren, altından ise arabalar seyr-ü sefer eder. Bu köprü geniş değildir. Bir taraftan diğer tarafa sırayla geçilir. Askerhane ve kale bu köprünün yakınındadır”.

Varşova’da eski kralların yazlık sarayını gezen seyyah, sarayda gördüğü tablolar, eşyalar ve çevresindeki bahçeler, havuzlar ve gölleri anlatır. Bu gezide genç bir delikanlı onlara rehberlik yapar. “*Bu saray şehrin nehir tarafında güzel bir mekânda bulunmaktadır. Sarayın ilk kısmında Polonya padişahlarından birçoğunun tasviri ve resmi bulunmaktadır. Sarayın bir odasında Hz.Yakup (a.s)’un resmi vardır. Oğullarının Hz. Yusuf’a ihanetlerini öğrendiği andaki başı eğik, üzgün bir şekilde oturan halini tasvir eder. Saray’da Hz. Süleyman (a.s)’ın dahi resmi bulunmaktadır. Bu sarayı ilk inşa eden kişi Kral Kazmirov (Kazimir) Veliki’dir. Daha sonra Stefan Baturi (İştvan/Istvan Batori), Yansuvitski, (Jan Sobyeski), Sigismunt, son kral Agustusfanus hepsi bu sarayda yaşamıştır. Sarayın ikinci kısmında dârü-n nedve, meşverethane, palarmint (parlâmento) sarayı bulunmaktadır*”. Seyyah beraberindekilerle sarayın bu kısmına girdiğinde yaşı 80’lerde ihtiyar bir Rus’la karşılaşır ve onunla sohbet eder. Saraydaki eşyalar arasında, saf gümüşten imal edilmiş bir koltuk seyyahın dikkatini çeker. Koltuğun eski dönemlerde İstanbul’dan Polonya krallarına hediye olarak gönderilmiş olduğunu öğrenir. Yine ahşaptan imal edilmiş hayli görkemli bir koltuk daha görür. Bu koltuğun 66 bin som¹⁷ değerinde olduğunu rehberden duyunca oldukça şaşırır. Yol arkadaşı Hacı Ramazan Efendi yanlış anladıklarını 6 bin sum olabileceğini söylese de rehber bu hususta emin olduğunu ifade eder. Koltuğun değerini duyduktan sonra daha dikkatli bir şekilde inceler ve yine inanası gelmez. Bunun üzerine “*bize kalsa ancak 60 sum eder*” diyerek latife eder.

Sarayın önünde bahçesi, havuzları ve gölü bulunmaktadır. Göl yakasında ak ve kara kuğular yüzmektedir. Kurbanali kuğunun karasını ilk defa burada görür. Bahçenin içinde eski krallar zamanından kalma oyun hanelerin harabeye dönüşmüş kalıntıları vardır. Geride sadece ağaçları kalmıştır.

Seyyahın Varşova izlenimleri içerisinde en fazla dikkatini çeken yerlerden biri *Galgufe Acayiphanesi*’dir. Buraya giriş ücreti kişi başına 45

¹⁷ Rusya’da en küçük para birimi tiyindir. 1 som 100 tiyin’e eşittir.

tiyindir. *Acayiphane* adlandırdığı bu mekân sekiz köşeli iki katlı bir binadır. Yukarıya çıktıktan sonra kendisini bambaşka bir dünya içerisinde bulur. Gördüğü manzara Hz. İsa'nın çarمیha gerilişini tasvir eden bir tablodur. Tasviri uzun uzun inceler ve gördüklerini en ince detaylarına kadar şöyle anlatır: *"Tahminen 150-200 çakırım uzaklıkta üzeri bembeyaz karla kaplı bir dağ, beri tarafında karları henüz erimiş, yamaçlarında karın izlerini taşıyan başka bir dağ daha. Onun dâmeninde kar tamamen erimiş. Nisan ayları gibi her yerden suların aktığı yeşil vadiler görünüyor. Bir yerde hava açık ve güneşli, bir yerde bulutlar ve yağmur yağmakta. Dağın eteğinde ormanlık alanda büyük bir nehir akar. Beride her yöne açılan geniş yollar, bir tarafta öbek öbek köyler ve her tarafta sağlam kümbetler, kubbe ziyaretgâhlar vardır. Çevresinde deveyle, eşekle ve yaya olarak dolaşan ziyaretçiler görünmekte. Bazıları yürüyor, bazıları oturuyor. Diğer tarafta büyük bir kurgan görünüyor. Köşelerinde seyirlik balkon çardaklar. Yine başka bir tarafta bir sur var. Bunun dış kapısı önünde pazar, bakkal, ekme, karpuz, kavun satanlar görünüyor. Büyük bir havuz etrafında insanlar su alıyor, bazıları çamaşır yıkıyor. Tümsek bir yolda insanların biri yukarı biri aşağı istikamette yürüyor. Bazısının devesi çökmüş yüklerini boşaltıyor, bazılarının eşeği çamura batmış, ayağa kaldırmaya çalışıyor gibi. Tepenin bir tarafında silahlı bir fırka asker ellerinde savaş baltası, süngü tutmuş halde. Askerin bir tarafında bir grup insan var. En önde orta boylu, cesim sakallı kötü niyetli olduğu anlaşılan bir adam iki eli belinde kemerini tutup onun önünde bir yeşil çapanlı elinde asası olan uzun boylu, zayıf cüsseli nahif bir zat bahsedilen kemerli adama hitap ediyor gibi görünür. Bu topluluğun önünde iki büyük direk dikilmiş ona iki yalınayak adamı zincirle bağlamışlar. Bu iki direk ortasında sarı yağız beyaz tenli seyrek sakallı bir zat var. Yukarısı çıplak vaziyette, başı yüzü kan revan bedenine akmuş, gözünü gökyüzüne çevirmiş yalvarır durumda. Arka tarafta iri ağaçtan yapılmış haç duruyor. İki tarafta iki muhteşem dağ görünüyor".*

Kurbanali *temaşahane* diye adlandırdığı bu mekânı ziyaret edenler hakkında da bilgi verir. *"Buranın sakin sessiz bir havası vardır. Hiç kimse yüksek sesle konuşmaz ancak fısıldaşır. Çoğunun elinde birer kitapçık vardır. Hem kitapçığı okurlar hem de manzarayı seyredeler".* Bu sükûnete şaşırان Kurbanali Molla Sunayof'dan bu tablo hakkında bilgi vermeleri için ziyaretçilerden birine ricada bulunmasını ister. Bunun üzerine içlerinden biri bahsedilen tabloyu şöyle tasvir eder: *"Bu topluluk Yahudilerdir. Hz. İsa'yı*

çarmıha germek için toplanmışlar. Bu görünen manzara Kudüs-ü Şerif ve çevresinin resmi ve planıdır. Bu görünen kemerli adam o devirdeki Yahudilerin padişahı Hiredos'tur. Orada duran asalı şahıs Yahudilerin uleması olup, bunların tamamı Hz. İsa'nın katline seâyâ ederler" der. Bu açıklama üzerine Kurbanali ziyaretçilerin sessizce fısıltı halinde konuşmalarını, Avrupa'da gelişmekte olan sergi adabı ve sanatsal yaklaşımla ilişkilendirmeyip, ibadet görüntüsü ve imajıyla yaklaşarak Hz. İsa'ya hürmetlerinin tezahürü olduğunu düşünür. Tablonun gerçekçiliği ve anlatılanları da değerlendiren Kurbanali Kudüs-ü Şerif'e vardığında gördüğü manzarayla bu tabloyu karşılaştırır ve şöyle der: "*Kudüs-ü Şerif'e vardığımızda gördük ki, Galgufe'de müşahede edilen arazi ve dağlar, vadi, şehir ve beldeler aynen böyledir, ancak boş yerler günümüzde imar edilmiş*". Ancak tablodaki tasvirlerle ilgili yukarıda anlatılanları doğru bulmaz. Tablodaki kemerli adamın *Hirodos* olmayıp Hz. İsa'nın katlini emreden "*Platos*" olduğunu ve huzurunda asa ile duran kişinin de Yahudilerin büyük kâhini "*Kıyafa*" olması gerektiğini, "*inâcil-i erbaa*"nın bu konuda müttefik olduğunu belirtir.

Kurbanali ertesi gün refiki Hacı Ramazan'la yeniden buraya gelir ve binanın alt katında gördüğü elektrik makinesini biraz şaşkınlık biraz da hayranlıkla inceler. Elektriğin Avrupa ülkelerinde günlük hayatta yaygın kullanıldığı bu tarihlerde Varşova da bundan nasibini almış durumdadır. Kurbanali, bir dakikada 1200 defa döndüğünü öğrendiği bu makinenin çarkının hareketine göz ilişmiyor der ve şöyle anlatır: "*Bazı demirlerinden çakmak gibi çakılıp ateş çıkar. Hareketi gayet seri olmakla birlikte tehlikeli ve korkunçtur. Eğer çarkının bir yerine elbisenin eteği ilinirse sarıp alır ve helak eder. Bu makine şehrin taşrasındaki büyük makinenin bir kolu olup onun kuvveti ile döner dediler*". Varşova'da bulunduğu günlerde Berlin'den yeni geldiğini öğrendiği bir matbaaya gider ve gördüklerini şöyle nakleder: "*Burada gazete basılmaktadır. Saatte altı bin baskı yaptığını söylüyorlar. Toplu halde oyuğa koyulan kâğıt bir taraftan makineye girer. Göz açıp kapayınca dek basılır, katlanır diğer taraftan çıkar. Bir kişi alıp sepete koyana kadar 10'u, 20'si birden çıkar. Saymak mümkün değildir*".

Seyyahın dediğine göre, Varşova'nın bağları, bahçeleri, pazarları, bakkal ve mağazalarının haddi hesabı yoktur. Özellikle Saksonski Sadnik civarında

bulunan pazar oldukça kalabalıktır. Büyük caddelerin üzerinde bulunan mağazalar gece saat 10'a kadar açıktır. Sokaklar lamba ve fenerlerle aydınlatılır. Ucuzluk mağazaları da vardır. Buralardan ne alırsan al 20 tiyini geçmez.

Kurbanali Varşova'da bulunduğu sırada cami ve kiliseleri de dolaşarak bilgi verir. Varşova'da muhtemelen Kırım hanları zamanından kaldığını düşündüğü bir minarenin varlığından bahseder. Bu minare kerpiçten yapılmış olup, müezzin mahallinden yukarısı ahşaptır. Kurbanali bu minarenin ezan okunması için yapılmamış olduğunu düşünmektedir. Zira müezzinesi mescit müezzinesi gibi değildir. Sadece başına hilâl konularak İslam alâmeti olduğu gösterilmek istenmiştir. Minarenin dönerek çıkılan 80 basamağı vardır. Her basamak bir çarktan tahtası ile beş köşelidir. Basamağa emin basmak için yukarıda ve aşağıda pencereler vardır.

Palakların inançlarını ve *kastol* tabiri ettiği ibadethanelerini şöyle anlatır: *"Bir gün Palakların kilisesine girdik. İçerisi temsili resimlerle doludur. Kapıdan girince içinde su olan bir çömlek var. Suya ellerini batırdıktan sonra gidip resme baş koyarlar. Ne zaman gidilirse gidilsin her zaman için kilisede ibadet eden insanlar vardır. İbadet için belli bir vakit söz konusu değildir. Şekilli ve hem de Rus kilisesi gibi yönleri belli bir tarafa dönük değildir. Secdeleri de baş koydukları resim istikametindedir. Bazı kiliselerinde name ve müzik eşliğinde yüksek sesle okuyanlar da vardır. Palak ahalisinin tamamı Katolik mezhebindedir"*.

Kurbanali'nin seyahat notlarından Polonya'da Palak asıllı olup Müslüman bir cemaatin olduğunu da öğreniyoruz. *"İmam Sunayov'un eşi, Palak Müslümanlarıdır. Ailesi Varşova'dan 500 çakırım uzaklıkta bulunan Vilni (şimdiki Litvanya'nın başkenti olan Vilnius) şehrinde ikamet etmektedir. Bunların asıl lisanları Palakça'dır. Müslüman Palaklardan olan Sunayov'un eşi Rusça'nın yanı sıra Müslümanca da (Kurbanali, Müslümanca derken kuzey Türkçesini kastetmiş olmalı) bilmektedir"*.

Polonya topraklarında 14 ve 15. yüzyıllardan beri, bilhassa Altınordu'nun çöküş sürecinde Tatar Müslümanları yerleşmeye başlamış ve ilerleyen dönemlerde de Tatar köy ve kasabaları kurulmuştur. Tatarlar yerel yönetimler tarafından özellikle askeri hizmette kullanılmışlardır. Yerleşik Tatarlar hakkında

bilgi veren Kurbanali seyahatnamesinde yalnızca *Kırk Tatar*¹⁸ köyünden bahseder. Varşova'da bulunduğu sırada Vilni beldesi yakınında Sorok Tatar (Kırk Tatar) adında bir Müslüman köyünün olduğunu öğrenen Kurbanali, bu köyün tarihçesiyle ilgili duyduklarını şöyle anlatır: “*Eskiden Kazan Tatarlarından veya Kırım Tatarlarından bir adam dört hatun alarak buraya yerleşmiş. Her birinden 10'ar oğlu dünyaya gelmiş. Günümüzde nüfusları birkaç yüz hane olmuş ise de eski adet üzere halen Sorok Tatar yani Kırk Tatar diye söylenir*”.

Kurbanali, 5 Nisan 1897 (17 Nisan 1897)'de akşam vaktine yakın *suma* tabir ettiği Yahudi ibadethanesini ziyaret etmiş, onların inançları ve ibadethaneleri hakkında bilgi alarak izlenimlerini nakletmiştir. İbadet için toplanmış bulunan insanlara ibadet vakitlerini duyuran alametin ne olduğunu sormuştur. “*Biz ibadet vaktimizi ezanla, Hristiyanlar nakus ile duyurur. Sizlerin ibadet vaktinizin alameti nedir*” diye sorduğunda; “*Güneşin doğuşu ve batışı Yahudilerin ibadet vakitlerinin alametidir. Günde iki vakit ve bayram günlerinde üç vakit ibadetleri vardır*” cevabını almıştır. Kurbanali, Tevrat-ı Şerif'in ayetlerinde ibadet vakitlerinin boru yani surnay ile ilan edilmesi gerektiğini bildiği halde neden terk ettiklerini sormamıştır. İbadethanelerini şöyle tasvir ediyor: “*Suması gayet bülemlend ve güzel inşa edilmiş. Aşağıda erkekler, sundurma da hatunlar ve mihrap doğrultusunda bulunan sundurmada mektep çocukları vardı. Mihrap gün istikamettedir. Kohen yani ruhbanları mihrapta üç dört kişi göründü. Onlar yüksek sesle biraz okuduktan sonra bütün cemaat ellerinde bulunan küçük hacimli kitaplarına bakarak işiyakla okurlar. Sundurmada bulunan çocuklar avazları çıktığı kadar amin amin diye bağırlarlar. Secde ettiklerini görmedik. Ayrıca secde edecekleri hususi mekân da mevcut değil. Cemaatin tamamı küñfi saki üzerinde oturmuşlar. Önlerinde kitap koyacakları sıraları var. Ruhbanları okalı kıyafet giymişler. Ancak Tevrat'ın tayin ettiği gibi değil*”.

¹⁸ Tatarların Litvanya'daki ilk yerleşim yerlerinden birisi olan Kırk Tatar köyü 14. yüzyılın sonlarında Litvanya Dükü Vytautas'ın özel izni ile kurulmuştur. Başkent Vilnius'a 40km uzakta bulunan ve Keturiasdesint Totoriu adlandırılan Kırk Tatar köyünde günümüzde yaklaşık 700 kişi yaşamaktadır. 1969 yılında akademik bir amaçla Moskova üzerinden Litvanya'ya giden Oktay Sinanoğlu bu köyün hemen yakınında yine bir Tatar köyü olan Trakay'da bir Kırım Tatarına misafir olmuştur. Sinanoğlu, Büyük Litvanya kralı Vitutas'ın Kırım Tatar Türklerinden oluşturduğu muhafız alayının iyi hizmetleri karşılığı kendilerine mükafat olarak iki tımar verdiği, bunlardan birinin Trakay köyü ve gölü, diğerinin de Kırk Tatar köyü olduğunu nakleder. <http://www.turkcetopluluklari.net> 07.03.2008

Hayvanat bahçeleri Avrupa'yı gezen seyyahların genelde ilgisini çeken yerlerden biridir. Kurbanali Varşova'da bulunduğu sırada Hayvanat bahçesini de gezmiştir. Hayvanların türleri, hangi ülkelerden getirildiği, hayvanların bakımı ve bahçenin işletmesi hakkında ayrıntı vermediği ve her türlü hayvanın bulunduğunu söylemekle yetindiği hayvanat bahçesiyle ilgili sadece bir olaya temas eder. Aslanların bulunduğu kafesin yanından geçerken aslan terbiyecisinin yaptığı gösteriyi hayret ve korkuyla izler. Kafeste erkek ve dişi iki aslan vardır. Erkek aslan sessiz sakin bir şekilde uyur. Dişisi ise kafes içerisinde bir ileri bir geri yürümektedir. Aslan terbiyecisi gidip erkek aslanın ağzını açarak, başını görünmez olurcasına dek aslanın ağzına sokar. Bir müddet sonra başını çıkararak kafesten çıkar. İşte o anda aslan kükreyerek demirleri ısırır. Terbiyeci de kapıyı sağlam bir şekilde kapatır. Aslanın cüssesine nispeten ağzının büyüklüğü acayıptır.

Kurbanali'nin Varşova'da tanıştığı ve sohbet ettiği kişilerden bir tanesi Abbas Efendi'dir. İsmi daha önce gazetelerde Abbas Fransevî¹⁹ olarak duyduğu Abbas Efendi'yle Varşova'dan ayrılmadan bir gün önce İmam Sunayov vasıtasıyla tanışır. Abbas Efendi Fransa'da yaşayan ve Fransız bir hanımla evli olduğu için kendisi her ne kadar itiraf etmese de Abbas Fransevî olarak tanınan bir zattır. Varşova'da taşkömürü şirketi olan Abbas Efendi halı, kilim ticaretiyle de uğraşmaktadır. Aslen Şirvanlı olup, Abbas Mamidovlar olarak tanınan sülaleye mensuptur. Kurbanali'nin anlattığına göre Abbas Efendi, seyahati seven, insanlarla sohbet etmekten hoşlanan, giyimine özen gösteren, nur yüzlü hoş bir insandır. Orta boylu, kahverengi kızıl tenli, başı biraz irice, kara kaşlı, kara saçlı ve kara sakallı, dolgun bedenli bir zattır. Konuşmasındaki fesahati insanı cezbeder. Cümleleri tane tane kurar. Şirin bir hitabeti vardır. Kurbanali, Avrupa üzerinden yapacağı seyahat hakkında kendisinden bilgi alır. Abbas Efendi, seyahat için evvela dilin önemine işaret ederek Varşova'dan itibaren Rusça'nın fazla işlerine yaramayacağını, Fransız lisanı bilmeleri gerektiğini, zira Fransızca'nın her yerde işlerini kolaylaştıracağını söyler. Aslında kendisi de yabancı dil bilmez. Seyahatlerinde her zaman tercüman bulundurduğunu ifade eder.

¹⁹ Bu dönemde Abbas Fransevî müstear adıyla gazete ve dergilerde çeşitli yazılar çıkmaktadır. Bu müstear adı kullanan kişinin günümüzde yapılan incelemeler sonucu Gaspıralı İsmail olduğu sanılmaktadır. Kurbanali'nin Varşova'da tanıştığı bu kişinin Gaspıralı olmadığı kesindir. Zaten bu kişi Kurbanali'nin "Abbas Fransevî değilmisiniz" sorusuna evet dememiş sadece tebessümle karşılık vermiştir. Ancak Kurbanali bu kişinin gazetelerde ismi geçen Abbas Fransevi olduğu yolunda şüphesi yoktur.

Abbas Efendi Kurbanali'ye Avrupa ülkelerinde elde ettiği seyahat tecrübelerini anlatır ve tavsiyelerde bulunur. Abbas Efendi'ye göre “Rusya’da görülecek tek yer Varşova’dır. İslam şehirlerini görmek isteyen İstanbul’u görmelidir. İstanbul, camileri, mescitleri, limanları, İslam cemaatleriyle hiçbir memleket ve şehirle kıyaslanamaz. İkinci olarak görülmesi gereken yer Berlin’dir. Üçüncü olarak Viyana şehri ve hepsinden daha çok Paris beldesidir”. Abbas Efendi Avrupa’nın önemli ülkelerinden Londra ve insanları hakkında pek iç açıcı şeyler söylemez. “Evvela Londra’nın havası kötüdür ve dışarıdan gelen insanlar mutlaka hastalanır. Ayrıca yiyecek içecek son derece pahalıdır. Bir kişi asgari olarak günde beş rublesi olmadan geçinemez. İnsanları da oldukça kibirlidir. Bir şeyi iki defa soramazsınız. Sorduğunuzda da hemen cevap vermezler. Böyle bir insanlıktan yoksun halktır”. Abbas Efendi’nin Londra ve halkı hakkındaki bu kısa mütâlaası, bu ülkeyi ziyaret eden Osmanlı seyyahlarında da görülür. Hızlı sanayileşme, fabrikalarda ve evlerde kömür yakılması dolayısıyla havası kapalı, kirli ve rutubetlidir. Her zaman duman ve sis içindedir. Bundan dolayı halkı karamsar, ciddi, kibirli ve dışa kapalıdır²⁰.

Abbas Efendi’den Avrupa hakkında bu kısa malumatı alan Kurbanali bundan sonraki seyahatlerinin ilk durağı olan Viyana’da konaklamaları tavsiye edilen Lusinan otelinin adresini alır ve Abbas Efendi’yle vedalaşarak ayrılır. Ertesi gün 14 Nisan (26 Nisan)’da saat 1:30’da trene binerek Viyana istikametine hareket ederler. Varşova’dan Rus hudut garına 7.5 saatte gelir. Gece saat 9’da Rusya-Avusturya sınırını teşkil eden hudut garına gelen Kurbanali ve arkadaşları burada bir gün bekledikten sonra 15 Nisan (27 Nisan) gece saat 10’da Avusturya trenine binerler. Gardan Viyana’ya 9 saatte varırlar. 16 Nisan (28 Nisan) Çarşamba günü sabah saat 7’de Viyana garına ulaşırlar.

Burada seyyahların genelde dikkatinden kaçmayan, garın duvarlarındaki Avusturya-Macaristan ve Osmanlı ordularının kullandıkları silahlardan oluşturulan armalardan bahsetmeyen seyyah, beraberindekilerle beraber Abbas Efendi’nin tavsiyesi doğrultusunda Hotel Lusinan’a yerleşirler. Otelde konaklamanın günlüğü 3 kişi için 2 sum 10 tiyindir. Viyana’da ancak 15 saat kalan Kurbanali bu kısa süre içerisinde elde ettiği bilgi ve gözlemlerini anlatır. Kurbanali seyahatnamesinin bu kısmında ilk olarak Viyana hakkında kısa bir

²⁰ Baki Asiltürk, *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa*, İstanbul 2000, s. 91-98 ve 384-393.

bilgi verir. “*Viyana Avusturya’nın başkenti olup İslam tarihlerinde Yec²¹ tabir edilir. Ahalisine Nimse (Nemçe) yahut Limse denir. Viyana oldukça büyük bir şehirdir. 10 yıl kadar önce 6 kısım olup toplam nüfusu 1.300.000 kadarken hali hazırda şehir 19 kısım olup nüfusu tahminen 1.500.000 civarındadır*”. Kurbanali’nin gözlemlerinde, “*Nemse ahalisi kahverengi sarı arası bir tene sahiptir. Yani ne Rus gibi sarı, ne de Türk gibi kumraldır. Koyungözlü, muktesit yüzlüdürler. Türk gibi iri de değil, İngiliz gibi ufak da değil. Ayakta itidal üzere olup kıyafette Palak ahalisine benzer*”.

Abbas Efendi’nin dediği gibi burada artık Rusça işitilmez ve bu yüzden Kurbanali Rusça bilen bir tercüman tutmak mecburiyetinde kalır. İlk olarak tercümanla birlikte pazara giderek Yahudi kasabından et, yağ ve sair yiyecek maddeleri alarak otele döndükten sonra yine tercümanla birlikte Türk konsolosluğuna uğrarlar. Türk konsolosluğu Büyük ve Bülent Polat’da bulunmaktadır. Türk konsolosluğu kâtabi pasaportlarına işlem yaptıktan sonra konsolosa imzalatılarak işlemlerini tamamlar. Konsolosu görmediğini ifade eden Kurbanali, imzasının *Frenkçe* olduğuna dikkat çeker.

Konsoloslukta işlemlerin tamamlanmasından sonra buradan ayrılan Kurbanali şehir gezisine çıkar ve ilk olarak İmparator Buruk (Burg Sarayı) olarak da bilinen sarayı ziyaret eder. Buruk kelimesini açıklar. “*Buruk Erik yani dibaris (dvaretz) demek imiş. Bizler orda* ve padişah sarayı deriz*”. Padişah sarayını gördükten sonra Palarminthane’ye uğrayan Kurbanali, “*Parlament dârü-n nedve yani meşverethane ve maslahat evi*” şeklinde açıkladığı bu binayı “*dört kapılı, kale gibi bina edilmiş gayet ihtişamlı*” bir mimari eser olarak tasvir eder.

Viyana’daki meşhur şatolar, kiliseler, Viyana kalesi, resim galerileri, fabrikalar ve ticarethaneler, eğlence mekânları, müzeler, şehrin bulvarları, caddeleri Kurbanali’nin seyahatinde dile getirilmez. Osmanlı seyyahlarının “*musiki, dans, tiyatro beldesi*” dediği şehrin bu yönüne temas edilmez.

Burg Sarayını ziyaretten dönüşte Kurbanali, kadın, kız, çoluk-çocuk insanların gezip eğlendiği ve adını vermediği bir mesire yerinden geçerken hiç

²¹ Metinde sehven *Yec* şeklinde yazılmış olmalı. Zira İslam ve Osmanlı tarihlerinde Viyana *Beç* (Pecs) olarak bilinmektedir.

* Orta Asya’da konar-göçer Türk kavimlerinin başta askeri olmak üzere, idari, siyasi yönetim merkezi, hükümdarın başkenti, sarayı, karargahı manalarında kullanıldığı gibi sonraları bilim, sanat, medeniyet merkezi, ihtişamlı ikametgah manalarında da kullanılmaktadır.

beklemediği bir hadiseyle karşılaşır. Bunları gören halk, yabancı olmaları ve bilhassa kıyafetlerinin farklı olması sebebiyle alaycı ve aşağılayıcı bir tarzda bağırıp çağırıp, ellerini çarparak, gülüşerek üzerlerine yürür. Bu durum üzerine hızla uzaklaşmaya çalışırken arkalarından toprak atıp, kesekler fırlatarak hakaret ve küfür yağdırırlar. İçlerinde yetişkin insanlar olmasına rağmen çocukları ve gençleri uyarmadıkları gibi kendileri de bu olaya dahil olurlar. Bilimde, sanatta, medeniyette en önde olduğu bilinen Avrupa'nın hem de bir başkentinde böyle bir olayla karşılaşması Kurbanali'yi derinden etkiler ve Avrupa medeniyetinin gerçek yüzünün bu olduğuna kanaat getirir. Osmanlı seyyahlarının Viyana izlenimlerinde bahsettiği nazik ve güzel kadınlar, nezaket ve saygınlık, *“sekenesinin şahrâh-ı terakkîde kesbettiği temeddün ve tenevvür”*, *“müdebdeb ve muazzam bir şeh-i medeniyet”*²² tasvirleri, Kurbanali'nin izlenimlerinde tam tersidir. Seyahatnamesinde yukarıdaki hadise vesilesiyle Asya ve Avrupa kültür ve medeniyetinin mukayesesini yapar. *“Bakın eğer Asya'nın İslam şehirlerinde yahut Çin ve Hutay ülkelerinde böyle akla zarar bir durum görülse, nizamsız, tertipsiz halk, ahmak halk, akılsız halk, insan görmemiş, memleket gezmemiş, hiçbir şey bilmeyen, kendisinden başkasını insan yerine koymayan diye suçlayarak tüm kötülükleri Asyahlara atarlardı. Avrupa'nın büyük bir beldesi ve imparatorun payitahtı olan şehirlerde böyle hamâkât gibi şeyler görüldü”* diyerek toplumun yabancılara karşı aldığı tavrı eleştirir.

Kurbanali ve yol arkadaşları seyahatlerinin Moskova ve Polonya kısmında da buna benzer hadiselerle karşılaşmışlardı. Moskova sokaklarında dolaşırken insanlar kıyafetlerine dil uzatmışlardır. Yine Varşova'da buldukları sırada gazetelerde haklarında yazılar yazılarak sırf kıyafetleri dolayısıyla gayri medeni bulunarak eleştirilmişlerdir. Hatta kendilerine rehberlik eden İmam Sunayov'a *“böyle vahşi adamlarla dolaşmak size yakışmaz”* diye uyarıda bulunmuşlardı. Aslında 19. asrın sonlarında Viyana'da bulunan Osmanlı seyyahları Viyana'nın şarklı kimliğine vurgu yapar, Viyana'nın en büyük caddesi olan Graben caddesinde *“başı kalpaklı, ayağı çakırh hatta çarıklı kişilere rastlamak zor değildir. Poturlu, cepkenli Arnavutlarla Boşnakların yanı sıra, sarıklular ve fesliler de eski Viyana mahallelerinde en çok rastlanan insanlardır”*²³ şeklinde anlatarak Viyana halkının şark İslam kültürüne yabancı olmadığını dile getirir. Bu noktada

²² Asiltürk, a.g.e., s. 146.

²³ Asiltürk, a.g.e., s. 144.

Kurbanali ve arkadaşlarının karşılaştığı bu durumu bir talihsizlik olarak değerlendirmek yerinde olur sanırım.

Seyyah Kurbanali Viyana gezisinde karşılaştığı bu olaydan sonra tercümanı ile birlikte oradan hızla uzaklaşıp kaldıkları otele döner ve tercümanın ücretini takdim eder. Tercümanın saat ücreti “*guldin*” de denilen 1 “*guldur*” dur. Guldur 75-80 tiyin arasında bir değere sahiptir. Aynı günün akşamı Viyana’dan ayrılacak olan Kurbanali otele dönüp tercümanın ücretini verdikten sonra arkadaşlarıyla birlikte “*kunge arabası*” dediği tramvaya binerek Viyana’nın birçok caddesini dolaşır. Her tarafta eski devirlerin büyüklüğü, kahramanları adına dikilmiş anıtlar bulunmaktadır. Kurbanali bu şehrin en fazla dikkati çeken yönünün atları, tavuk yumurtası ve etleri olduğunu belirtir. “*Etləri sokakta dağıtıcılar arabaya yüklemişler. Kendine has araba kendine münasip çalışma sistemi var. Viyana’nın atları, itleri gayet büyüktür. Askerlerin çoğu yeşil kıyafetlidir*”. Askerin kıyafeti Kurbanali’ye pek hoş görünmez.

Kurbanali akşam saat 10’da Budapeşte ve Belgrat istikametine gitmek üzere Viyana’dan ayrılır. 17 Nisan (29 Nisan) Perşembe günü sabah saat 7:30’da Budapeşte şehrine ulaşır. Burada tren değiştirirler. Yaklaşık bir saat mola verilir. Kurbanali geçtiği bu şehir hakkında duyduklarını ve seyir halindeyken gördüklerini nakleder. “*Pudapeşte şehri Macar kralının başkentidir. Macar kavmi Avusturya’ya tabi ise de krallık kendi ellerindedir. Şehrin suları Dunay (Tuna) nehrine dökülmektedir*”. Kurbanali Osmanlı seyyahlarının Budapeşte’ye dair hatıralarında bahsettiği ve altından gemilerin rahatça geçebildiği²⁴ bu köprüünün ihtişamına değinir ancak ayrıntı vermez. Şehrin çevresinde ekinler kendini göstermeye başlamıştır. Budapeşte’de fabrika ve imalathanelerin çok olduğunu duymuştur. Seyahat esnasında geçitler ve tüneller hakkında da bilgi veren seyyah, “*Dunay (Tuna) köprüünden geçüp tağ astında tişken yoldan üç (3) dakikada öttük*”, yine Varadin şehrinden sonra “*bir tişükden dört dakika geçtük*” şeklinde ifade eder. Muhteşem Tuna köprüsünden geçtikten sonra yaklaşık 3 dakika süren dağın altından açılmış bir tünelden geçmişlerdir. Ural dağlarından sonra seyyahın karşılaştığı ilk dağ burada olup Balkan dağının başlangıcını teşkil eder. Avusturya ve Macar kralına müşterek olan Varadin isminde büyük bir şehir bulunmaktadır. Daha sonra yine yaklaşık 4 dakika süren bir tünelden geçtikten sonra Belgrat garına inerler. Viyana’dan Belgrat beldesine 23 saatte ulaşırlar. Belgrat bu tarihlerde bağımsız krallıkla

²⁴ Asiltürk, a.g.e., s. 152.

yönetilen Sırbistan'ın başkentidir. Bu şehre geldikleri gece ayrıldıkları için ne çarşı-pazar ne de başka bir şey görememişlerdir. Kurbanali Belgrat'ın tarihçesi hakkında da kısa bilgi verir. “*Belgrat, Sava nehrinin Tuna ile birleştiği noktada bulunan büyük bir şehirdir. Sultan Süleyman ibn Sultan Selim Han devrinden bugüne kadar Osmanlı hükümetine tabi olup Hicri 1294 (1877-1878) muharebesinde Rusya'nın yardımıyla müstakil bir krallık olmuştur. Sırbistan devleti zamanında Eflak-Boğdan halkı diye geçen kavim bunlardır*”²⁵.

Belgrat garında pasaport işlemleri esnasında Rusya tebaası olmaları dolayısıyla iyi muamele ile karşılaşmışlardır. Hatta gümrük memurları pasaport kayıt işlemleri için aldıkları 3 frankı da iade etmişlerdir. Belgrat'tan ayrıldıktan sonra 18 Nisan (30 Nisan) Cuma günü saat 8'de Sırp hududunun bittiği ve Bulgar hududunun başladığı Prut şehrine gelmişlerdir. Burada pasaport kontrolünden sonra yola devam edip saat 9'da *Bulgarski Sergorod* denilen şehre gelerek gümrüğe girmişlerdir. Buradan ayrıldıktan sonra uzun bir süre dağların arasından birçok tünelden geçerek yollarına devam etmişlerdir. Bu dağ yolu *Dirgamanskiy Perihod* tabir edilmektedir. Belgrat'tan itibaren gördükleri bütün dağlar *Koca Balkan* adını taşımakta olup pek bülend olmasa da hayli cesametli dağlardır. Yol boyunca çok sayıda koyun, sığır sürülerine rastlamışlardır. Dikkatini çeken ise gördükleri sığırların tümünün bembeyaz oluşudur. Başka renkli sığırlara rastlamamışlardır. Bazılarının sadece başında sarı ve kara benekler vardır.

Belgrat'tan Sofya'ya 11 saatte ulaşırlar. Cuma günü saat 11:30'da Sofya'ya gelen Kurbanali seyahatnamesinin bu kısmında yaklaşık bir buçuk saat kaldığı Sofya'ya ve güzergâh üzerinde bulunan şehir ve kasabalara ait bilgiler verir. “*Bu şehir Bulgar kralının başkentidir. Şehirde yalnızca bir cami minaresi görünmektedir. Şehrin yakınında Beytuşe adını taşıyan büyük ve karlı bir dağ vardır. İskar nehri bu dağdan gelir. Şehir bu nehrin kenarındadır. Sofya'ya bir saat mesafede Arnavut Müslümanlarının yaşadığı İhtiman*”²⁶

²⁵ Buda şehri Kanuni Sultan Süleyman'ın 1526'da Mohaç zaferinden sonra Osmanlı hakimiyetine girmişse de kısa bir süre sonra Kral Ferdinand'ın Haçlı ordusu tarafından ele geçirilmiş, 1529'da şehir ikinci kez Türklerin eline geçmiştir. Ferdinand'ın sonraki başarısız kuşatma girişimlerinden sonra 1541'de Hadım Süleyman Paşa'nın Budin Beylerbeyliğine atanması ile Macaristan tamamen Türk yönetimi altına girmiştir. 1686'da Osmanlı idaresinden çıkmıştır.

²⁶ Burayı ziyaret eden seyyahlardan Evliya Çelebi *İhtiman* adıyla ilgili olarak, Gazi Hüdevendigar devrinde Lala Şahin Paşa ile Bulgarlardan *ahd-ü aman* ile alındığından buraya ihtiman adı verildiğini nakleder. Bkz, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, V, İstanbul 1970, s. 271.

(*Ihtimam*) beldesi vardır. Bu şehirde bir adet cami görünmektedir". İhtiman beldesinden sonra sırasıyla *Ban* ve *Saranbi* beldesine uğrayan tren burada yarım saat molanın ardından başka bir trenle yola devam edilir. *Saranbi* beldesinin çevresinde pirinç ekimi yapan insanlar görünmüştür. *Saranbi*'den yaklaşık yarım saat mesafede *Tatar Pazarcık*²⁷ (Tatar Pazarcığı) şehri vardır. Şehrin 13 tane camisi olduğunu öğrenir. Yol etrafında üzüm bağları vardır. *Sumarise* adını taşıyan ve Tuna nehrine dökülen suyu bol bir ırmağı vardır. Tatar Pazarcık'tan yarım saat mesafede bulunan *Poli Poblum* garına uğrayan tren burada bir buçuk saat mola verir. Ardından saat 7'de Balkan dağının sona erdiği *Bozlu* ya da *Buzli* adlandırılan beldeye gelirler. Belde de bir mescit olduğu dikkatlerinden kaçmaz. Beldenin adının *Bozlu* olduğu söylenmesine rağmen gar kapısı üzerinde *Papaslı* yazısı Kurbanali'nin gözünden kaçmaz. *Bozlu*'dan sonra artık dağ ve engebeli araziler biter ve düzlükler başlar. *Suhban* garında kısa bir bekleyişten sonra tren hareket eder ve Bulgar hududunun sona erdiği *Harmanlı* kasabasına, ardından gece saat 10'da Osmanlı hududunun başlangıç beldesi olan *Mustafa Paşa* beldesine gelerek burada gümrük kontrolleri yapılır. Sofya'dan Mustafa Paşa'ya 9 saatte gelmişlerdir. Mustafa Paşa'dan Edirne'ye iki saatte gelirler.

Gece saat 12'de Edirne beldesine gelen Kurbanali gece olduğu için hiçbir şey göremediği bu şehir hakkında bilgi vermez. Yarım saatlik molanın ardından Edirne'den ayrılan tren sabaha doğru İki Çekmece garlarında bir müddet bekledikten sonra 19 Nisan (31 Nisan) sabah saat 7'de Kurbanali'nini *belde-i fahire* dediği İstanbul'a ulaşır. Edirne'den İstanbul'a 6.5 saatte gelinmiştir.

SONUÇ

Seyahat, Harem-i Şerif'i ziyaret maksadıyla yapılan bir hac seyahatidir. Ancak seyahati gerçekleştiren kişinin bir din âlimi olması yanı sıra, tarihçi ve etnograf olması bu seyahati sıradan bir hac seyahati hatıraları olmaktan çıkarmaktadır.

Güzergâh itibariyle Orta ve güneydoğu Avrupa üzerinden yapılmış olmasında, Avrupa ülkelerini görmek, sanayide, teknolojiye bütün dünyanın ilgi

²⁷ *Tatar Pazarcık* adıyla ilgili yine Evliya Çelebi Gazi Hüdavendigar'ın buraya bir Tatar kabilesi yerleştiğinden bu adı aldığını söyler. Bkz, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, V, İstanbul 1970, s. 271.

odağı olan bu ülkeleri yakından tanımak, kendi toplumunu bilgilendirmek, tecrübelerini, yaşadıklarını onlarla paylaşmak amaçlanmıştır.

Seyahatnamede yazar, gördükleri, konakladıkları beldelerin kısa tarihçelerini, coğrafi ve demografik yapılarını, buralarda yaşayan Müslüman ve Müslüman olmayan toplulukların yaşamını, karşılaştığı ve tanıştığı ilginç karakterleri, anıtları, köprüleri, tünelleri, sarayları, resim galerilerini, hayvanat bahçelerini, bu ülkelerdeki teknolojik gelişmeleri, pazarları, mağazaları, çeşitli dinlere ait ibadethaneler ve onların inanç ve ibadet şekillerini ana hatlarıyla yansıtmıştır. Kurbanali bu izlenimleri karşısında sadece seyirci bir seyyah değil aynı zamanda gördüklerini, duyduklarını, kendi yorumları ve mukayeseleri ile açıklayan bir kişidir.

Kendisinin bir din adamı olması dolayısıyla ilgi duymadığı ve bulunmadığı ortamlardan bahsetmez. Bu meyanda, 19. yüzyıl Osmanlı seyyahlarının bahsetmeden asla vazgeçemediği eğlence merkezleri, tiyatro, bale, opera ortamları veya gördükleri güzellere, nezâket ve zerâfetlerine ait bilgiler onda bulunmaz. Teknolojik gelişmelere dikkat çekmekle birlikte Avrupa medeniyetine hayranlık ifadelerine rastlanmaz. Avrupa medeniyetine hayranlık veya kendi toplumunu Avrupa medeniyeti seviyesine çıkarma gibi bir çabası da görülmez. Osmanlı aydınlarının aksine Kurbanali için “*Batı Medeniyeti*” henüz “*öteki*” halini almamış, kompleksiz bir biçimde merak ve tanıma kaygılarıyla anlatılmıştır.

ÖZET

TATAR ÂLİM KURBANALI HACI HALİDOĞLU'NUN ORTA VE GÜNEYDOĞU AVRUPA SEYAHATI

Doğu Türkistanlı müverrih Kurbanali Halidoğlu'nun 1897-98 yıllarında yaptığı hac seferinde uğradığı Avrupa kentleri, Türkistanlı bir aydının gözlem ve değerlendirmeleriyle ele alınmaktadır. Rusya, Polonya, Avusturya, Sırbistan, Macaristan ve Bulgaristan üzerinden yapılan bu seyahatte, seyyahların klasik olarak temas ettiği hususların yanında Kurbanali'nin kendi ilgi alanları ve intibaları da yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kurbanali Halidoğlu, Varşova, Viyana, Budapeşte, Belgrat, Sofya

